

MÁSODIK RÉSZ.

Az unitarizmus úttörői Európában.

VI. FEJEZET.

A protestáns reformáció és az újkori unitarizmus kezdetei.

1517—1530.

Az előbbi fejezetekben láttuk, miként keletkeztek az orthodox teológia dogmái, az egyetemes zsinatok határozatai és a császárok rendeletei alapján s azt is láttuk, miért nőttek ezek úgy hozzá a kereszténységhez, hogy azoknak tagadóit eretnekeknek nyilvánították s súlyosan büntették. Ha néha-néha egy-egy eretnek oly merész volt, hogy felemelte szavát a régi dogmák ellen, vagy új dogmát mert indítványozni, hamar elhallgattatták a legerőszakosabb eszközökkel. Ennek a módszernek köszönhető, hogy a keresztény gondolat több mint ezer éven át megmaradt a régi vágányokon és semmit sem változott.

A tizenhatodik század elején azonban változatos események és befolyások járultak hozzá, hogy az emberek vallásos nézeteiben nagy változások jöjjenek létre. Mindenekelőtt: Konstantinápoly, a Kelet-Római Birodalom fővárosa, a törökök kezébe került (1453) s az ott élő keresztény tudósok elszéledtek szerte szét Nyugat-Európában, magukkal víve, főként Itáliába, a régi klasszikus írók remekműveit, melyeket a nyugati „sötét középkor“ már régen elfeledett. A világ legpompásabb irodalmából tehát egész könyvtárra valót kapott egyszerre a nyugat-európai ember. Innen indul ki az a mozgalom, melyet „a tanulás újjászületése“, „renaissance“, vagy „humánizmus“ néven emleget a történelem és amely Európában új, modern irodalmat hozott létre, modern művészetet, modern tudományt, modern kormányzati és politikai elveket.

Másodsorban: a XV-ik század közepe táján feltalálják a

könyvnyomtatást s ezen a réven az új eszmék oly gyorsasággal terjednek el, amilyen gyorsan, ily nagy távolságokban, azelőtt soha sem terjedtek, — mindenek felett pedig a nyomtatott könyvek aránylagos olcsóbbsága következtében sokkal többen jutnak hozzá a Bibliához, mint azelőtt.

Végül: 1492-ben új világrészt fedezett fel Columbus s nem-sokára ezután új utat is találtak Indiába, úgy, hogy az eddig csak a Földközi-tenger partvidékére és Ázsia egy részére kiterjedő emberi látókör, most már világrészek és fajok megismerésében tágult horizonttal nézhetett az élet dolgaira. Az emberi látókör e hirtelen kitágulása olyan mértékben lepte meg az emberiséget, hogy ehez fogható nemcsak azelőtt, de előreláthatólag ezután sem tapasztalhat soha.

Ezeknek a befolyásoknak az eredménye az lett, hogy az emberek nem elégedtek meg többé azzal a szűk világgal, amelyben eddig éltek, s gondolat-világukat, melyet a régmúlt hagyott rájuk, szintén tágítani óhajtották. Ezért, a passzív elfogadás helyett, maguk kezdtek a különböző kérdések fölött gondolkodni s e közben olyan területekre is elkalandoztak, melyek eddig tiltva voltak előttük.

A vallás világában ezek az új befolyások még nagyobb változásokat okoztak, mint másutt. Ezek a változások végül is 1517 október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára kiszegzett 95 tételben fejeződtek ki. Egy római katolikus szerzetes, Luther Márton, írta ezeket a tételeket s azok kiszegzésével megindult a protestáns reformáció. Eleddig egész Nyugat-Európában, ha Egyházzal beszéltünk, az a római katolikus egyház volt s a dogmák, amelyekről szó esett, a katolikus egyházi szervek ellenőrzése alatt állottak. Luthernek sem volt szándékában, hogy új (protestáns) egyházat szervezzen, mely a katolikus (egyetemes) egyháztól különváljék. Luther egyszerűen csak a visszaéléseket óhajtotta hangja felemelésével megszüntettetni, hogy a papság erkölcsösebb, az Egyház pedig az emberiség valóságos igényeinek megfelelőbb legyen. Főképen pedig eszébe sem jutott változtatni azokon a hitelveken, melyeket az egyetemes zsinatokon állapítottak volt meg. Melancton, ki a németországi reformáció legnagyobb teológusa volt, általában a protestánsok nevében beszélt, amikor ezeket mondta: „Mi hitelvileg egyetlenegy pontban sem különbözünk a római Egyháztól”.

Mihelyt azonban a protestánsok lerázták magukról az Egyház tekintélyének megkötő láncait, minden valószínűség

amellett szólt, hogy most már vizsgálat tárgyává fogják tenni azokat a hitelveket is, melyeket attól örökölték. Annál is inkább, mert az Egyház elvetett tekintélye helyett a Bibliát fogadták el egyedüli irányító alapul mindennemű vallásos kérdésre nézve. Tény, hogy amint kezdték összehasonlítani a hitelveket a Bibliában található tanításokkal, a legtöbb reformátor hite ingadozni kezdett a szentháromságra és Krisztus istenségére vonatkozó dogmák iránt. Ennek az ingadozásnak már Erasmus Rotterdamus lefektette az alapjait, korának ez a leg-híresebb Biblia-kutatója, aki azonban, reá igen jellemző módon, a reformáció útját egyengette ugyan, de ő maga soha sem hagyta el a római katolikus egyházat. 1516-ban kiadta a görög Új-testamentumot s ebből, mint későbbi betoldást, tehát nem-eredeti s ezért nem-hiteles részt, kihagyta a szentháromságra vonatkozó legfontosabb bizonyító verset (I. Ján. V. 7) s ezáltal, valamint az Új-testamentum sok helyéhez fűzött bíráló megjegyzésével hathatósan járult hozzá ahhoz, hogy meg-inogjon a hit a szentháromságról szóló dogmát illetően azokban, akik a Bibliát választották az elbírálás alapjául. Ezért a későbbi anti-trinitáriusok (szentháromságot ellenzők) sokáig hivatkozhattak rá joggal, a protestánsok szemrehányással gondoltak rá s a katolikusok áriánusnak és antitrinitáriusnak nevezték.

Luther maga szívből idegenkedett a „szentháromság” kifejezéstől, valamint azoktól a teológiai kifejezésektől is, melyeket az egyetemes zsinatok gyártotta hittételek használtak, mert ezeket nem lehet a Szentírásban megtalálni s csak emberi tákolmányok. Következésképp kihagyta azokat kátéjából s litániájában is mellőzte a szentháromság segítségül hívását, kijelentve, hogy sokkal szívesebben használja az „Isten” szót, mint a „szentháromság” kifejezést, melynek olyan rideg hangzása van. Ép emiatt nevezik őt a későbbi katolikus írók áriánusnak is.

Melanchton is, mikor első kinyomtatott művét írja a reformátorok tanításairól, ahelyett, hogy részletesen tárgyalná a szentháromságot, mint a keresztény hit legfontosabb dogmáját, csak átsiklik rajta majd minden megjegyzés nélkül, mint olyan titokzatos dolog (misztérium) fölött, melyet a keresztény embernek nem szükséges megértenie. Emiatt őt is áriánusnak nevezgetik.

Még maga Kálvin is, aki pedig később megégetteti Ser-

vet Mihályt a szentháromság tagadása miatt, pályája kezdetén azt mondta, hogy a niceai hitvallás alkalmasabb az éneklésre (a liturgiá-ban), mint arra, hogy hitünk kifejezéseként használjuk. Az áthánáziuszi hitvallást sem tartotta helyesnek s nem szerte az általánosan használt imát a szentháromsághoz. Kátéjában is a szentháromság dogmáját alig érinti. Ép ezért az ariánusság és szabelliánizmus vádja ellen gyakran kellett védekeznie. Hasonló részleteket lehetne elmondani Zwingliről, Farelről, Oecolampadiusról és a reformáció még több vezető férfiaról.

Mindezek nem azt jelentik, hogy a protestáns reformáció vezető alakjai eleinte az unitárizmushoz hasonló elveket vallottak volna, vagy hogy megérdemelték volna azokat a vádakat, melyeket ez irányban ellenteleik rájuk szórtak s melyek ellen ők egyhangulag minden alkalommal tiltakoztak is. Annyit azonban mégis jelentenek az itt felsorolt részletek, hogy ezek a reformátorok legalább is gondolkoztak azon, hogy a katolikus hit eme tételeit lehet-e bizonyítani a Bibliából s hogy a protestáns hitfelfogás lényeges tételeivé tehetők-e, vagy sem. Nagyon lehetséges tehát, hogy ha külső körülmények nem éreztetik kényszerítő befolyásukat, ezek a protestáns vezérférfiak, vagy legalább is utódaik, lassanként csendben eltértek volna ezektől a dogmáktól s azokat végül is törölték volna hitvallásaikból, mint amelyek csupán mesterséges, emberi találgatások eredményei. Ehelyett azonban Németország és Svájc reformátorai végül is abba a helyzetbe kerültek, hogy határozniok kellett, milyen hitelveket fogadnak el hitvallásuk részére — részben önigazolásként, részben a túlzások és rendszertelen csapongások megakadályozására — s ép ezért a katolikus hitelvekből megtartottak, amennyit csak tudtak s hangsúlyozták a niceai és az áthánáziuszi hitvallásokhoz való szilárd ragaszkodásukat.

Miért és hogyan jött létre az, hogy a protestántizmus végül is olyan hitvallásokat kapott, melyeknek csak egyik része alapult a Biblia tanításain, míg a többi részt egyszerűen a katolikus egyház hagyományaiból vették át? Két főoka volt ennek. Mindenekelőtt: azok, akik az unitárizmus felé vezető elveket a legélesebben hangsúlyozták, az anabaptista szekta vezetői voltak (amint ezt a következő fejezetben látni fogjuk) s olyan különös és fanatikus eszmékkal társították enemü nézeteiket, melyek minden vallásos és társadalmi rend felborítását

látszottak célul tűzni maguk elé. A reformáció sikere még mindig bizonytalan volt s a reformátorok méltán félhettek attól, hogy ha rokonszenvvel fogadják ezeket a nézeteket, egyúttal elidegenítik maguktól a fejedelmeket és a felsőbb osztályokat, amelyek természetesen nem nézték jó szemmel ezeket a radikális társadalmi elvekkel fellépő szektákat. Így a reformátoroknak meg kellett maradniok a konzervatív ösvényeken s ugyanakkor ellenezniök és lehetőleg elhallgattatniok kellett az anabaptisták vezér-szónokait.

Másodsorban Servet Mihály, aki írásaival először keltett figyelmet a szentháromságra vonatkozó dogmák tarthatatlanságát illetően, ahelyett, hogy ezt szelíden és tapintatosan tette volna, oly éles bírálattal rohanta meg magát a protestántizmust is, a kereszténység ezer éven át szentnek tartott dogmái elfogadása miatt, annyira megdöbbenette és megharagította magukat a reformátorokat is, hogy azok borzalommal és megdöbbenéssel húzódtak vissza tőle. Így, ama két lehetőség elé állítván, hogy vagy azonosítják magukat Servettel és álláspontjával, vagy megmaradnak a régi dogmák biztos talaján, — természetesen az utóbbi mellett döntöttek s egyhangúan megtagadva Servettel minden közösséget, tanításait is elítélték. Hogy ez miképen jött létre, a következő fejezetekben látni fogjuk.

VII. FEJEZET.

Antitrinitárizmus a korai anabaptisták között.

1517—1530.

A következő néhány fejezetben azzal fogunk foglalkozni, hogy a reformáció utáni félszázad alatt miképen próbálták azok a keresztények, akik nem tudták elfogadni a szentháromságról és Krisztus személyéről szóló orthodox dogmákat, többé-kevésbé unitárius alapon oldani meg ezt a kérdést és hogy miképen találtak majd minden esetben üldözésre, az Egyházból való kiközösítésre, bebörtönöztetésre, sőt halálra is a hatalmasabbak részéről, míg csak végül akadt néhány ország, melyeknek törvényei biztosították a lelkiismereti szabadságot s így számukra is lehetővé tették, hogy Istent saját hitük szerint imádják és egyházi szervezeteket létesítsenek.

Az elsők azok között, akik ily nézeteket vallottak és tanítottak, az anabaptisták közül kerültek ki. Ennek a mozgalomnak a hívei jórészt a társadalom egyszerűbb rétegeiből kerültek ki, bár volt néhány igen tehetséges és művelt vezetőjük is. Tulajdonképpen két lazán egyesült irányzat találkozott ebben a mozgalomban: egyik őszinte és buzgó lelkek próbálkozásaiból keletkezett, kiknek szellemi őseit a reformáció előtti időkben, a középkori Egyház keblén melengetett ama kegyes misztikusok és alázatos keresztények között kell keresnünk, akiknek egyike az „Imitatio Christi” (Krisztus követése) című világhírű könyvet írta; a másik pedig ott született a parasztság soraiban, akik, a hosszas elnyomatás szenvedéseiből a reformáció eszméi által felserkentve, olyan vallás után áhítoztak, mely a társadalmi rendet is emberibbé (vagy istenibbé, ha úgy tetszik, de mindenképpen elviselhetőbbé) teszi. Vallásilag, tehát, ép úgy, mint társadalmilag, ez a mozgalom a protestáns reformáció radikális szárnyát alkotta.

Az anabaptista mozgalom eredetét Zürichben 1525 körül kell keresnünk, ahol a Zwingli indította svájci reformáció radikális szárnyaként keletkezett. Hamarosan kezelhetetlenné válnak azonban s olyan különbségekre ragadtatják magukat, hogy vezetőik közül némelyeket halálra, másokat pedig, követőikkel együtt, száműzetésre kell ítélni. Ennek ellenére a mozgalom, úgy látszik, erős vallási és társadalmi szükséglet szülötte, mert az üldözés, valamint annak ellenére, hogy a speyer-i országgyűlés 1529-ben rendeletet bocsát ki, mely szerint minden anabaptistát meg kell ölni, — mégis úgy terjed tovább, mint valami erdőtűz, Nyugat-Európában. Mi magunk is találkozni fogunk velük történetünk folyamán Nyugat-Németországban, Hollandiában, Olaszországban, Svájcban, Morvaországban, Lengyelországban, Erdélyben és Angliában. Ezek az anabaptisták változatos és különböző tanításokat és elméleteket fogadtak el, vezetőik és földrajzi helyzetük különbözősége szerint. Egy dologban azonban mindnyájan egyetértettek s ez különböztette meg őket leginkább a többi protestáns felekezettől, hogy tudniillik elleneztek a csecsemők megkeresztelését és, hogy mikor híveik elérték a felnőtt kort, mindnyájukat újra megkeresztelték. Innen származik nevük is. Ellenfeleik *ana*-baptistáknak (újra keresztelőknek) nevezték őket, bár ugyanazt a nevet adták nemsokára, több-kevesebb éllel, e kor minden vallási radikálisának, tekintet nélkül arra, hogy mi volt a véleményük a keresztelésről.

A kereszteleőről szóló nézeteik azonban csak másodrendű fontossággal bírtak rájuk nézve. Főgondjuk az volt, hogy tiszta keresztény egyházat szervezzenek, melyet alapjától felfelé a Biblia tanításai szerint reformáltak meg, melyet ők szószerint magyaráztak és lelkiismeretesen követtek. Így többek között hitték és hirdették, hogy nem szabad ellenállni a gonosznak, nem szabad fegyvert hordani, magán-tulajdont szerezni, polgári hivatalokat foglalni el, törvényszékek ítéletét venni igénybe s nem szabad esküt tenni sem. Mozgalmuk, végül, világiak mozgalma volt. Ebből a szempontból koruk quaker-einek (kvéker) lehetne őket nevezni, amint valóban az Angliában később kifejlődött quaker-mozgalmat nem csekély mértékben befolyásolták tanításaikkal és példájukkal. Hirdették, hogy külön kell választani az egyházat az államtól, harcoltak a lelkiismeret szabadságáért és a vallási türelmetlenség, valamint a hit-üldözések ellen. A vallásos megismerést illetően misztikusok voltak, azt tartván, hogy Isten az Ő akaratát és igazságait közvetlenül kinyilvánítja az emberi lelkeknek. Ép ezért a Szentlélek vezetésére bízták magukat sok esetben. Ugyanakkor azonban, bár általában példásan tiszta életet éltek, némelykor olyan indításokat tulajdonítottak a Szentléleknek, melyek eredetét mások nagyon is emberi eredetűeknek tartották s melyek őket a vallás szent nevében súlyos erkölcstelenségek elkövetésére ragadták.

Ellentétben azonban a lutheránusokkal, akik a polgári és politikai hatalom támogatásában részesültek, őket ez rendesen üldözni szokta. Sajnos, nekik nem akadtak olyan vezetők, mint Luther, hogy elég erővel rendelkeztek volna a mozgalom irányítására és fékentartására. Szervezetük is túl laza volt ahhoz, hogysem a tagokat rendre tudta volna szorítani. Az eredmény az lett, hogy ez a mozgalom, bár sok üdvös dolgot hozott, végül is hajótörést szenvedett néhány fékezhetetlen tagja túlzásai miatt. Münsterben, ahol különösen erős volt ez a mozgalom, forradalmi túlzásokba csapott át. Olyan rendetlenség kapott lábra és olyan túlzásokra ragadtatták magukat a fanatikusabb tagok, hogy 1535-ben szörnyű vérontással kellett uralmuknak véget vetni. Az ilyen természetű zavargások, persze, az egész protestántizmust rossz fényben tüntették fel s ezért a reformáció vezetői rémülettel és utálattal fordultak ellenük. Az anabaptistákat, tehát, keményebben üldözték és jobban gyűlölték, mint akármelyik másik szektát, vagy felekezetet a XVI-ik században. Azt tartják, hogy csak Hollandiában és Frieslandban

több mint 30.000 anabaptistát öltek meg. A megmaradtakat aztán, akik valahogy túléltek az üldöztetést, szorosabb szervezetekbe tömörítették, józanabb vezetés alatt. Ezek közül kerültek ki aztán a mennoniták Hollandiában és a baptisták Angliában és Amerikában.

Egyik oka annak, hogy történelmünk figyelmet szentel az anabaptistáknak, az, hogy bár nagyobb részük orthodox maradt a hitvallások dogmáit illetően, — legkiválóbb vezéremberek közül némelyek határozottan szabadelvű nézeteket vallottak s ahelyett, hogy megállottak volna ott, ahol Luther megállott, tovább haladtak és elvetették az olyan dogmákat, amelyek, mint a szentháromság dogmája is, a Bibliában nem nyertek igazolást. Mivel ezek voltak az unitarizmus legkorábbi úttörői Európában, érdemes néhányuk az élettörténetét megvizsgálni s utána kutatni, hogy mit hirdettek, mi lett velük és hova fejlődtek tanításaik.

Cellarius (vagy Borrhäus) Mártont első helyen kell megemlítenünk, mert azt tartják róla, hogy ő volt a legelső protestáns, aki nyilvánosan antitrinitárius nézeteket hirdetett. Stuttgartban született 1499-ben, jó nevelésben részesült s Melancthon barátja lett. Mint német tanító, korán anabaptista lett s emiatt Poroszországban börtönbe vetették. 1527-ben jelent meg „Isten munkáiról” c. könyve, melyben azt tanította, hogy Jézus csak annyiban volt isten, amennyiben minden ember istenné lehet, — ha, ugyanis, Isten lelke betölti egész valóját. Ezért, valamint hasonló elvek terjesztéséért, börtönből való szabadulása után, 1536-ban Svájcba kellett menekülnie. Ott a bázeli egyetem tanára lett s békében élhetett haláláig, az 1564-ben kitört dögvészig.

Az összes anabaptista antitrinitárius közül Denek János (Hans) volt a legfontosabb, kit a XVI. század legmélyebb gondolkozójának tartottak. 1495-ben született Bajorországban s, mint híres héber- és klasszikus tudós, a nürnbergi nagy hírű iskola rektora lett. Anabaptista nézetei miatt azonban egy év múlva megfosztják hivatalától (1524) s elrendelik, hogy éjtél előtt hagyja el a várost. Egyik művéből, mely később jelent meg, nyilvánvaló, hogy ő távolról sem fogadta el a szentháromság orthodox dogmáját, hanem annak bizonyos misztikus értelmet adott, mely lényegében változtatta meg azt. Hasonlóképen nem fogadta el a helyettes-elégtételről és a bűnösök örökös bűnhődéséről szóló dogmákat sem. Száműzetése után néhány évig, mint vándor-

tanító tengette életét, állandó üldöztetést szenvedve és városról-városra kergettetve hitéért, míg végül Bázelen megpihenhetett, az 1527 évi dögvész alkalmával bekövetkezett haláláig.

Campanus János (Johannes) is anabaptista volt. A Belgium és Németország közti határon született. Híres tudós volt s egyideig Luther és Melancton barátságát is élvezhette. Anabaptista nézetek hatása alá kerül s a szentháromságra vonatkozó megjegyzései miatt gyanúba jön. Miután nézeteinek prédikálás útján való terjesztéséért börtönbüntetést és üldöztetést szenved, elhatározza, hogy könyvben fejt ki nézeteit. 1531-ben jelenteti meg művét „Az egész világ ellen, az apostolok óta” címmel. A szelid Melancton azt mondja róla, hogy szerzője felakasztásra érdemes. Ebben és más műveiben is, a kereszténység romlottságát kívánta feltárni és megjavítani. Azt tanította, hogy csak két személy isteni, az Atya és a Fiú, de a Fiú alacsonyabbrendű, mint az Atya, a Szentlélek pedig nem személy, hanem isteni erő. A pórok fellázítása miatt 1553-ban elfogják s állítólag Kleve-ben tartják fogságban huszonhat évig.

Mindannyi között talán a Joris Dávid élete a legrendkívülibb. Flandriában, vagy Hollandiában született 1501-ben. Mint állandóan úton levő, kóbor csepűragó fia, semmiféle nevelésben nem részesül. Anabaptista prédikátorra lesz s azt állítja magáról, hogy próféta. Kitűnő tehetsége van odaadó követők szerzésére. Bár meglehetősen fanatikus, éles esze van s közel háromszáz könyvet ír, melyek közül a legfontosabb „A csodakönyv” (The Wonderbook). Azt tanítja benne, hogy a szentháromság dogmája csak arra jó, hogy elhomályosítsa ismereteinket Istenről, kinek lényében nincs személyek szerinti megkülönböztetés. Majd tíz éven át utazgat Hollandiában és Németország szomszédos részeiben, miközben sok követőt gyűjt maga köré, bár sokszor álruhában kell utaznia, hogy elkerülje az üldöztetést követőivel együtt. Közben anyját megölik s ő maga sokszor csak az utolsó pillanatban menekül meg. Végül is elhatározza, hogy üldözőinek hatalmi körzetéből eltávozik valami távoleső helyre, ahol Krisztus második eljövételét, melyben buzgón hitt, békében megvárhatja. Velencéig jut el, onnan visszafordul s néhány bizalmas barátjával Svájcban, Bázelen telepszik meg 1544-ben Jan van Brugge néven. Itt állampolgárságot nyer, a református egyház tagja lesz, birtokot vásárol s nagyvonalú életet él abból a vagyonból, melyet követői bíztak rá. Nagy tiszteletben, kifogástalan életet él 1556-ban bekövetkezett

haláláig, miközben egész idő alatt titkos levelezést folytat Hollandiában maradt anabaptista híveivel.

Ekkor azonban ama furcsa tréfáknak egyike, melyek a vallásos történelem lapjait néha megélelénkítik, Joris szépen végződött kalandját feltárta a világ előtt. Három évvel halála után Jan van Brugge személyazonossága Joris Dáviddal véletlenül kiderült. Ekkor már keveset lehetett tenni a történetek helyrehozására, ezt a keveset viszont megtették — és nagy buzgalommal. Egy régi középkori szokás mintájára rendes tárgyalást tartottak a halott ellen. Az egyetem teológiai fakultása megvizsgálta Joris Dávid ügyét s bűnösnek találta a legszörnyűbb istenkáromló eretnokségekben. Minekfolytán a polgári hatóság is ítéletet hozott s elrendelte az eretnek megégetését. Sírját felnyitották, hulláját a polgárság számára közszemlére tették ki s azután könyveivel és arcképével együtt, közönséges bakó által, nyilvánosan elégették. Mindezek után pedig családjának vezekelnie kellett a kathedrálisban. Ilyenformán vélték lelkiismeretüket kiengesztelni a derék bázeliak, hogy, bár a tudtukon kívül, de ilyen veszedelmes eretneket türtek meg falaik között.

Épen csak megemlítünk még két anabaptistát, kiknek életéről alig tudunk mást, mint szomorú végüket. Kautz Jákob, egy Bockenheim-beli fiatal prédikátor, aki tagadta az örök kárhozat dogmáját s Wormsban lelkesen védelmezte Denck nézeteit, 1528-ban Strassburgban börtönbe kerül s utána száműzik. Bassen Konrádot viszont, 1530-ban Bázelen, Krisztus istenségének tagadásáért lefejezik s fejét póznára tűzik.

Mindezekből azonban nem szabad azt következtetni, hogy az itt felsorolt anabaptista eretnekek unitáriusoknak volnának nevezhetők a mai értelemben. Mert, bár egyrészt igaz, hogy többé vagy kevésbé mindenikük kifogásolta a szentháromságról és Krisztus személyéről alkotott dogmákat, másrészt viszont tele voltak olyan különc nézetekkel, melyek iránt a mai unitáriusok sem viseltetnének valami nagy rokonszenvvel. Továbbá mélyreható temperamentumbeli különbségek is elválasztják őket tőlünk. Az anabaptisták, vallásos temperamentumukra nézve, misztikusok voltak, állandóan valami belső világosság irányítására támaszkodtak s emiatt mindig abban a veszélyben forogtak, hogy a fanaticizmus, a rajongás túlzásaiba ragadtatják magukat. Az unitarizmus viszont egész történelmén át ismeri volt a belátó ész vezető erejébe vetett hitéről, mely, ha hideg volt is néha, de legalább végig józan maradt.

Az anabaptistákkal kapcsolatban azonban az a jelentőség-
teljes — jelen történelmünk szempontjából —, hogy a korai re-
formáció eme radikális bajnokai a protestáns Európa legkülön-
bözőbb részein tettek bizonyosságot arról a szélében mind job-
ban megnyilvánuló elégedetlenségről, mely az Istenről és Krisz-
tusról szóló orthodox katolikus dogmákkal szemben a gondol-
kozó emberekben támadt, ugyanakkor pedig szemléltetik azt a
sokféle próbálkozást (mert kettő sem gondolkozott hasonlóan
közülök), melyek a Bibliával inkább összhangzó, az értelem
számára elfogadhatóbb hitelveket akarnak kifejeztesíteni, mint
amilyenek a régi hitvallások dogmái. Minthogy azonban az eret-
nekség és a rajongás kettős terhét kellett hordozniok, elbukásra
voltak ítélve kezdettől fogva. Az unitárius gondolatnak józa-
nabb tanítókra, egészségesebb észjárású vezetőkre és szaba-
dabb törvényekre kellett várnia, hogy szervezkedni és elter-
jedni remélhessen. Míg az anabaptisták felvetette gondolatokat
Svájcban, Németországban és Hollandiában elfojtották, más or-
szágokban az tovább terjedt. Nemsokára látni fogjuk, hogy
Olasz- és Lengyelországban, Angliában, sőt magában Hollan-
diában is, az anabaptisták közül kerülnek ki az unitárius gon-
dolat zászlóvivői.

Időközben a szabadelvű teológiának arra volt szüksége,
hogy támadjon egy szószóló, akit nem tesz lehetetlenné mind-
járt kezdetben valamelyik rossz hírű mozgalomhoz való tartozása
és aki ahelyett, hogy különféle más és különöc elgondolású
spekulációhoz kötné a szentháromság ellen indított támadásait,
nagyobb figyelmet vív ki magának azzal, hogy támadásait köz-
vetlenül és kizárólag magára erre a dogmára irányítja. Ilyen
szószóló akadt Servet Mihály személyében, ezért most vele
fogunk foglalkozni.

VIII. FEJEZET.

Servet Mihály élete.

1511-től 1532-ig.

Az előbbi fejezetben láttuk, hogy a protestáns reformáció
vezetői, úgy találván, hogy a szentháromságról és Krisztus kettős
természetéről szóló dogmák nem a Szentírásan alapulnak, elő-

ször maguk is ingadoztak, hogy ne tagadják-e meg ezeket a dogmákat, vagy, hogy legalább is ne helyezzenek rájuk különösebb hangsúlyt, mint olyanokra, amelyek nem lényegesek az üdvözülésre. Azt is láttuk, hogy az anabaptisták közül némelyek tovább mentek ennél s nyíltan megtagadták ezeket a dogmákat, ugyanakkor azonban más oldalról olyan külön elméleteket állítottak fel s olyan életet éltek, hogy emiatt a szentháromság tagadása is veszélyes és üldözendő dolognak kezdett látszani. Ha itt megállott volna a történelem, az antitrinitárius eszmék is megsemmisültek volna. Akadt azonban egy férfi, aki mentes volt azoktól a túlzásoktól, melyek az anabaptistákat komolytalannokká tették s aki, ezek elhallgattatása után, ismét felvetette ezt a kérdést, még pedig határozottabban és kitartóbban, mint bárki azelőtt. Ez a férfiú spanyol katolikus ember volt és Servet (olvasd: Szervét.) Mihálynak hívták. (Nevének latin formája: Servetus. Spanyolosan Miguel Serveto alias Reves-nek hangzott a neve. Nálunk, magyaroknál, a „Szervét“ név annyira ismert, hogy ebben a formájában is használják.) Több szempontból a tizenhatodik század kimagasló egyéniségei közé tartozik. Tragikus halála viszont első és legkimagaslóbb vértanújává teszi annak a hitnek, melynek történetét most felvázolni törekszünk. Bár élet-történetének adatai meglehetősen hiányosak s néha egymásnak teljesen ellentmondóak, a hiányzó adatokat pedig olyan következtetésekkel próbálták kitölteni, melyek később jórészt téveseknek bizonyultak, mégis a valószínűség biztonságával állíthatjuk, hogy 1511-ben Tudelá-ban, Navarra egyik kis városában született és hogy csecsemő korában szülei Villaneuva-ba (Aragonia) költöztek, hol atyja a királyi jegyzőség kitüntető megbízatását nyerte el, melynek folytán a család emelkedett színvonalú életet folytatott. Szülei buzgó katolikusok voltak s az általános vélekedés szerint fiukat papnak szánták. Kevés teljesen biztos adattal rendelkezünk gyermekkorát illetően, de minden jel szerint ambiciózus ifjúnak kellett lennie, aki húsz éves kora előtt már elsajátította a latin-, görög- és héber-nyelveket, s ott-hon volt a matematikában és a skolasztikus filozófiában.

Ebben az időben sok olyan dolog történt Spanyolországban, ami meg kellett hogy gondolkoztasson egy olyan komoly gondolkozású fiatalembert, mint Servet, a vallási kérdéseket illetően. Ferdinánd és Katolikus Izabella ültek a trónon, arra törekedve, hogy nemzetük politikai egységét a vallásos egyformaság keresztülvitelével támasszák alá. Ennek folytán a legtü-

relmetlenebb orthodoxia vezette a kormány intézkedéseit. 1492-ben 800.000 zsidót száműztek a királyságból, mert azok nem akarták elhagyni atyáik hitét s elfogadni helyette a kereszténységet. Ugyanabban az évben a mórok hatalmát is megdöntötték Granadában s bár néhány évig türelemben részesültek, nemsokára választaniok kellett, hogy vagy elhagyják mohamedán hitüket, vagy kiűzik őket a birodalomból. Mindkét esetben a főkérdés a szentháromság elfogadása volt, mert a zsidók és a mohamedán mórok egyaránt az Isten oszthatatlan egységében hittek. Servet gyermekkorában egy nemzedék alatt több mint 20.000 zsidó és mohamedán áldozatot égettek meg hitükért. A szabadság-szerető aragónok tiltakozása ellenére bevezették az inquisitio intézményét, hogy kiirtsák az eretnek-ségnek még a gyökerét is. Mindezek bizonyára élénk benyomásokat hagytak a fiatal Servet lelkében s lerakták alapjait élete főszenvédélyének.

Bármilyen is volt a céljuk gyermekükkel azelőtt, mikor Servet tizenhét éves lett, atyja elhatározta, hogy fiát a jogi pályára adja s ezért átküldte a Pireneusokon túlra, a toulouse-i egyetemre, Franciaország leghíresebb e nemű iskolájába. Itt érte élete legnagyobb felfedezése: életében először Biblia akadt a kezébe. (Luther is csak 18 éves korában látott Bibliát először, az erfurti egyetemen, s utána félbe is hagyta jogi tanulmányait s az Egyház szolgálatába lépett). Servet úgy érezte, ez a könyv az ég ajándéka volt számára, mert abban a filozófia és az összes tudományok olyan formában találhatók, hogy egész életére magukhoz láncolják őt. Idáig ugyanis azt tanították neki, hogy a szentháromság dogmája az egész keresztény vallás központi gondolata, melynek el-nem-fogadásáért joggal szenvedett megkínóztatást és halált a vakmerő. Ennek ellenére, amint a dogmát az iskolában tanulta, halott dolognak tűnt az fel előtte, mely a vallásos életre nézve semmiféle ihlető erővel nem bír s mindössze arra szolgál, hogy szőrszálhasogató vitatkozásokat rendezhessenek vele a teológusok. Most nagy meglepetésére és megkönnyebbülésére úgy találta, hogy minderről a Bibliában egy szó sincs, hanem ahelyett tele van ez a könyv lélettel, Krisztus szerető, megértő szívének csodálatosan megkapó és lelkesítő leírásával, melynek folytán a világ legcsodásabb könyvévé magasztosul az. Minél többet olvasta, annál inkább megihlette e könyv s annál jobban erőt vett rajta az a meggyőződés, hogy a szentháromság dogmája nemcsak a zsidók és

mohamedánok, de minden gondolkozó ember számára is a legnagyobb akadály a vallásos élet felé vezető úton. Mert a tömegek sohasem tudták felfogni ezt a dogmát s úgy látszott, hogy maguk a tanítók sem értik azt teljesen. Lassanként elhatározta magát, hogy kifejti ennek a dogmának a téves voltát s megmutatja az embereknek, hogy mi a Biblia igazi tanítása Istent és Krisztust illetően. És ekkor még csak tizennyolc éves volt.

A törvények tanulását most már végleg megunta s Juan de Quintana nevű szerzetes szolgálatába lépett, aki nemsokára ezután V. Károly császár gyóntatója lett. Követte mesterét az udvarhoz, s többé sohasem látta szülőföldjét és szüleit. Így történt, hogy, mint a császár kíséretének egyik tagja, 1530-ban jelen volt Bolognában, mikor Károlyt, aki még akkor Németország császára volt, VII. Kelemen pápa hatalmas ünnepségek és kicsapongó fényűzés közben megkoronázta, először Lombardia, azután a Római Szent Birodalom koronáival. Itt nyerte Servet élete második legnagyobb élményét, mert éles összehasonlításokat tehetett a látott események és a Biblia tanításai között. Mert egyrészt látta, amint a föld leghatalmasabb ura letérdelt a pápa előtt s mint valami istent imádta, ugyanakkor pedig a színtfalak mögé nézve, felfedezte azt is, hogy az Egyház legmagasabb állású papjai utálatos világiasság, önző ambíciók, cinikus kételkedés és még csak nem is rejtegetett erkölcstelenség fertőjében fetrengtek. Még húsz évvel később is, életének utolsó évében, így ír: „Saját szemeimmel láttam, miként hordozták pompába öltözött alakját vállaikon a fejedelmek, miként borult le előtte a nép az utcákon, úgyannyira, hogy aki bárcsak lábait, vagy cipőjét is megcsókolhatta, boldogabbnak érezte magát a többenél. Oh, minden vadállatok között legállatibb teremtmény! Minden pojácánál szégyentelenebb!” Ez időtől kezdve az Egyház hivatalos vallásossága üres bolondozásnak tűnt fel előtte s a pápát az Új-testamentumban megjövendőlt anti-krisztusnak kezdte tartani.

Bolognából a császár Németországba ment s résztvett a híres augsburgi országgyűlésen, mely a protestántizmust törvényes elismerésben részesítette a Birodalom területén s ahol Melancton elfogadásra bemutatta a császárnak az augsburgi hitvallást, mint a protestáns elvek foglalatát. Servet is ott volt a császár kíséretében. Kétségtelenül ő már ismerte ezelőtt is Melancton írásait s talán a többi reformátoréit is jórészt. Bizo-

nyára óhajtotta is látni azokat a férfiakat, kik szívükön hordozták, akár csak ő maga, az Egyház megtisztításának ügyét. Mert, bár kiváltságos helyzetben volt, mint a császár legkedveltebb emberének tanítványa s szép, világi, előmenetelt tehetett volna segítségével, valamint saját nem közönséges tehetségével is, mégis az egyetlen dolog, a mi igazán érdekelte, a szentháromság dogmája volt. Éppen ezért odahagyta Quintana szolgálatát s érintkezést keresett a protestánsok vezetőivel. Az augsburgi hitvallás ugyan ép akkor nyilvánította ki, hogy elfogadja a niceai és az áthánáziuszi hitvallást, mégsem tűnt fel a helyzet azonban olyannak, mintha a protestáns hitelvek már végkép kijegecesedtek volna; ő pedig úgy érezte, ha nézeteit a protestáns vezető-emberek elé tudná terjeszteni, rá tudná bírni azokat, hogy a szentháromság dogmáját az ő szemszögéből nézzék.

Ezért hát 1530-ban Bázélbe ment s Oecolampadiuszal, e város reformációjának vezetőjével, több megbeszélést tartott. Bár Servet alig tizenkilenc éves fiatalember még ekkor, ráadásul idegen és katolikus, Oecolampadius pedig több, mint kétszer olyan idős, kiváló, és fontos ügyekkel elfoglalt ember, mégis szíves fogadtatásban és meghallgattatásban részesült egy ideig. Oecolampadius ugyan megbotránkoztatónak tartotta Servet nézeteit, de időt és türelmet szánt rá, hogy tévedéseiről meggyőzze. Nemsokára azonban Servetet annyira elbizakodottnak s nézetei iránt oly makacsul elfogultnak találta, hogy lassanként elvesztette a türelmét vele szemben. Mikor pedig Servet panaszkodni kezdett, hogy nem hallgatja meg többé, Oecolampadius ezeket írta neki: „Nekem több okom lenne a panaszra, mint neked. Úgy rámvetted magadat, mintha nekem semmi más dolgom sem lenne, mint a te kérdéseidre felelgetni“. Servet hát, miután hiába próbált találkozást keresni az ekkor Bázélben lakó Erazmusszal, Straszburgba ment, hogy az ottani reformátorokkal próbáljon szerencsét.

Ebben az időben Straszburg volt a legszabadabb-elvű az összes protestáns városok között. Denck és néhány más anabaptista vezető ember alig néhány évvel ezelőtt még ott tartózkodtak s befolyásuk még jól érezhető volt. Bucer (Butzer) és Capito, a straszburgi reformátorok, Servetet igen szívélyesen fogadták s minthogy eleinte rokonszenvet látszottak mutatni nézetei iránt, Servet kezdte remélni, hogy végre meghallgatásra és sikerre találjanak azok. Zwingli azonban, a svájci reformáció irányítója,

ki már értesült Servet eretnek-elveiről, figyelmeztetést küldött a reformátoroknak, nehogy azok e „szentségtörő és istenkáromló” elvek elfogadásával és terjesztésével az egész reformáció ügyének felmérhetetlen károkat okozzanak. Végül is Servet itt sem ért el többet, mint Bázelenben.

Szinte hihetetlennek tűnik fel, hogy egy tizenkilenc éves ifjú rendelkezék azzal a merészséggel, amellyel Servet megközelítette a protestáns gondolkozás, nála rendszerint kétszerte is idősebb, elismert vezetőit s hogy azt hihesse, hitük ép legsarkalatosabb dogmájának megváltoztatására bírhatja őket. Amint azonban később megmagyarázza, úgy érezte, isteni ihlet irányítja, hogy Istennek legújabb kinyilatkoztatását a világgal megismertesse. Ha csak egyszer alkalma lenne rá, hogy elveit elfogulatlan emberek elé terjessze, bizonyára el tudná fogadtatni azokat. S ekkor az egész világot az igazi keresztény hitre lehetne téríteni. Ép ezért nem csüggedt, hanem, meg sem próbálva Melanchton és Luther felvilágosítását, más úton próbált szerencsét. Elhatározta, hogy írásba foglalja gondolatait s, kinyomtatva, a világ elé tárja, hogy mindenki elolvashassa azokat. Ezt azonban szintén nem volt könnyű dolog megvalósítani. Észak-Európa könyvnyomtatásának központjában, Bázelenben, a nyomdász nem akarta magára venni a felelősséget egy ilyen könyv kinyomtatásáért. Később azonban mégis talált egy nyomdászt, aki könyvét kinyomtatta, bár nevét már nem volt hajlandó a nyomtatványon megjelölni. Servet azonban nem volt ilyen óvatos s a maga nevét oda nyomatta a könyv címlapjára.

Így jelent meg 1531 nyarán Hagenau-ban (Elszász) egy kis könyvecske, mely hivatva volt a vallás történelmének egyik legalapvetőbb forradalmát idézni fel. „A szentháromság tévelygései”, ez volt a könyvecske címe.¹ Nyelvezete meglehetősen darabos latinságú, gondolatai nem eléggé megemésztettek és rendszeresek, bár céljuk elég világos s ilyen fiatal embernél szokatlan olvasottságról tanuskodó. A Rajna melletti városokban került először eladásra a könyv, nagyhamar azonban egész Svájc és Németország, valamint Észak-Olaszország visszhangozni kezdett tőle. Ahol csak elolvasták, megkülönböztetett figyelmet keltett az. Servet, naivul, még mindig azt remélte, hogy a reformátorok, mihelyt időt vettek maguknak mondanivalói megfon-

¹ De Trinitatis Erroribus libri septem. Per Michaellem Serveto, alias Reves, ab Aragonia Hispanum. Anno MDXXXI, 238 oldal, kis 8-vo.

tolására, tárt karokkal fogják könyvét fogadni. Ehelyett azt kellett tapasztalnia, hogy mindenütt a legnagyobb felháborodással tárgyalják azt. Melancton, igaz, beismerte, hogy többször elolvasta a könyvecskét, s úgy ő, mint Oecolampadius megegyeztek abban, hogy az sok értékes gondolatot is tartalmaz; de még ezt a kis elismerést is nemsokára elfojtotta a felháborodás általános kitörése. Luther „utálatosan gonosz könyv”-nek nevezte. Melancton (a későbbiekben igazolt látnoki erővel) nagy tragédiák okozójának tartotta. Oecolampadius az egész reformáció ügyét veszélyeztetve látta az új hydra által, kit ha türelemben részesítenek, a császár haragját, a gyűlöletes istenkáromlások miatt, az egész protestáns egyházra rászabadítják. Bucer szószékről hirdette, hogy a könyv szerzője méltó a megfojtásra.¹ A szótár minden elítélő és sértő neve Servetre irányult a protestántizmus képviselőinek ajkairól. Némelyek azzal vádolták, hogy bizonyára Afrikában járt s a móroktól tanulta elveit. Mások szerint a törökök zsoldjában állott, kik ép akkor készültek meghódítani a keresztény Európát. Bázelen és Straszburbban hamar betiltották a könyvecske árusítását, mikor pedig, a következő évben, Quintana is értesült a könyv tartalmáról és hogy azt ép az ő egyik pártfogoltja írta, egyszerre az egész birodalom területén tilalom alá helyeztette ezt a „legnagyobb mértékben pestises könyv”-et. Annyira üldözték ezt a művecskét, hogy mikor, húsz évvel később, Servet elítéltetésénél a tárgyalásra szükség lett volna reá, egy példányt sem sikerült szerezni belőle.

Oecolampadius kívánságára Bucer írt egy elleníratot, (nyomtatásban azonban nem adta ki) és figyelmeztette Servetet, hogy, bár ő maga nem fog ártalmára lenni, a városi előljáróság nem engedi tovább őt Straszburbban maradni, ő maga (Bucer) pedig nem hajlandó az előljáróságnál ez ügyben közbenjárni. Így hát Servet kénytelen volt eltávozni Straszburból. Visszatért Bázembe, hol azelőtt nyelvtanítással sikerült volt megélhetését biztosítani s magával vitte könyvének néhány példányát, hogy azokat részben ott eladja, részben pedig elküldje a lyon-i könyv-vásárra. A hangulatot azonban olyan el-lenségesnek találta magával szemben, hogy végül is levelet kényszerült írni Oecolampadius-nak, felajánlva neki, hogy el-

¹ Legalább is Kálvin ezt írja róla 1553-ban, de állítása nagyon is kétségbevonható.

hagyja a várost, ha ezt ő jónak látja. Egyúttal azonban azt is megírta, hogy kész kárhoztatott könyvét ünnepélyesen visszavonni. Emiatt aztán türelmet is nyert. Ennek a türelemnek azonban az lett az eredménye, hogy a következő őszön „Párbeszéd a szentháromságról” címmel új könyvet nyomtatott ki, mely az előbbinél is kisebb volt s azért volt párbeszéd formájában írva, mert ez a módszer akkoriban közkedveltségnek örvendett.

Ez az új mű sebtében és gondatlanul készült, s látszólag az lett volna a célja, hogy kijavítsa előbbi könyvének hibáit és tökéletlenségeit, melyek, Servet szerint, részben saját ügyetlenségéből, részben pedig a nyomdász gondatlanságából származtak. Valójában azonban az volt a célja, hogy már előadott érveit újból alátámassza s megfeleljen azokra az ellenvetésekre, melyeket a reformátorok tettek könyvére, s melyekkel kapcsolatban büszkén hirdette, hogy egyetlen verset sem tudtak a Szentírásból felhozni mondanivalóival szemben. Igaz, hogy néhány túléles megjegyzést kihagyott ez alkalommal előbbi művéből és hogy egész elméletét most már az Egyház tanításaival inkább egyező nyelven adta elő, de főcélját illetőleg most is ugyanazt állította, mint előzőleg, csak rövidebben és más formában fejezte ki azt. Ép ezért nem csodálható, hogy ellenfelei egyáltalában nem engesztelődtek meg iránta s minthogy neki sem pénze, sem barátai nem voltak, a német nyelvben való járatlansága viszont megakadályozta abban, hogy kenyerét más úton biztosíthassa, elhagyta a németek-lakta vidéket s több mint húsz évre úgy eltűnt szem elől, mintha csak a föld nyelte volna el. Hogy mi lett belőle, milyen kalandos és izgató életet élt ez alatt az idő alatt s hogy később miképen kellett kegyetlen halált szenvednie ugyanazokért az elveiért, melyekért most Németországot elhagyni kényszerült, — mindezeket majd egyik későbbi fejezetünkben fogjuk elbeszélni.

Mi volt azonban a lényege elveinek, hogy azok annyira felháborították a reformátorokat? A Biblia tanításait abszolút és végső tekintélynek fogadván el, Servet azt tanította, hogy Isten természete nem lehet megosztott, amint ezt az egy lényt három személyben megjelenítő dogma állítja, mert ilyen tanítás nincs a Bibliában, melyben hasonlóképen a „szentháromság”, „lényeg” stb. kifejezések sem találhatók. Ezeket, valamint a hitvallások többi mesterkéltségeit is, emberek találták ki jóval később. A korai egyház-atyák sem használták ezeket,

hanem a görögök „ajándékozták“ meg velük az egyházat, kiknek fontosabb volt, hogy az emberekből filozófusokat neveljenek, mintsem, hogy ezeket igazi keresztényekké formálják. Hasonlókép szentírás-ellenes a Krisztus két természetéről szóló tan. Servet nem tud betelni a kárhozzatással és szatírával ezen dogmák tárgyalásánál. Logikátlanoknak, eszteleneknek, ellentmondóaknak, képteleneknek nevezi azokat s nevetség tárgyává teszi a Szentlélekről szóló dogmát. Az egy-Isten-három-személyben, mondja, nem bizonyítható, de el sem képzelhető. Olyan kérdéseket támaszt, melyekre nem lehet felelni s vég nélküli eretnekségekhez vezet. Akik hisznek benne: bolondok és vakok, valójában atheistákká kell lenniök, mert nincs az igazi Istenről semmi fogalmuk sem. A szentháromság dogmája a quaternitas-hoz, négy isteni lényhez vezet. Egyúttal a zsidók és mohamedánok megtérésének is főakadálya. Az ilyen kárhozzatatos tanításokat ki kellene írtani az emberek elméiből.

A hitvallások mesterkélt elméletei helyébe Servet a Bibliából a következő egyszerű és világos elveket ajánlja, bőségesen idézve alátámasztásukra a bibliai verseket. Először: az ember Jézus, akiről az evangéliumok tanítanak, a Krisztus, Isten felkentje. Másodszor: ez az ember Jézus Krisztus, csodás hatalma és az Írás bizonyossága alapján Isten szószerinti értelemben vett ember-fia, mert általa fogantatott csodás módon. Harmadszor: ez az ember egyúttal isten is, mert telve van isteni tulajdonságokkal, melyeket Isten ajándékozott neki. Ennél fogva Jézus isteni ugyan, de nem természeténél fogva, amint a hitvallások tanítják, hanem csupán Isten ajándékozása folytán. Isten maga felfoghatatlan és mi csak Krisztuson át ismerhetjük meg, aki ennél fogva minden-a-mindenekben számunkra. A Szentlélek Isten ereje, melyet angyal, vagy lélek formájában küld el hozzánk, hogy szentté tegyen minket általa. Következésképen az a szentháromság, amelyben hihetünk, ilyen: Isten három különböző alakban (dispositiones) jelenti ki magát az emberiség számára; mert ugyanaz az isteniség, mely az Atyában nyilvánvalóvá lesz, megvan az ő Fiában, Jézusban és abban a Lélekben is, mely bennünk lakik s testünket, amint Szent Pál mondja, „Isten templomává“ teszi.

Servetről sokszor emlékeznek meg úgy, mint aki az unitarizmus első és legnagyobb vértanúja volt. Elvei azonban, bár természetesen sokban különböztek a hitvallások tanításaitól, mégsem voltak unitáriusok s ő maga sem volt unitárius a szó

igazi értelmében. Ha már erről van szó, inkább szabelliánus volt ő, mint bármi más, bár gondolatrendszerre teljesen egyéninek mondható. S egyéni is maradt mindvégig, mert sem iskolát, sem követőket nem hagyott maga után, mint Luther, vagy Kálvin, hogy azok átvegyék tanait s tovább hirdessék azokat. Sőt ő maga nem is tért ki a katolikus egyházból tulajdonképpen s nyíltan megmondja második könyvecskéje végén, hogy egyetlen csoporttal sem egyezik meg, de nem is különbözik egyiktől sem teljesen. Úgy látja, hogy a katolikusok és a protestánsok egyaránt tanítanak téves és helyes dolgokat, de egymásban csak a hibákat látják, míg maguknál csak erényeket. Az egész ügyet könnyű lenne elintézni, mondja, ha az ember szabadon nyilváníthatná véleményét, függetlenül attól, hogy mit tanítottak a régi próféták.

Mégis, bár Servet vajmi kevés követőt tudott meggyőzni gondolatrendszerének helyességéről, két kis könyvecskéje, annak ellenére, hogy csak kevés példányszámban foroghatott közkézen,¹ széles körökben ismertté lett s korszakalkotó befolyása volt: amennyiben a figyelmet a szentháromság dogmájának lényegére irányította. A katolikus világ nem sokat foglalkozott ugyan vele, de a protestánsok között annál nagyobb hatása mutatkozott. Ahelyett ugyanis, hogy amint remélte, a reformátorokat elvei elfogadására tudta volna bírni, csak még jobban megerősítette őket abban a szándékukban, hogy az egyetemes hitvallásokhoz ragaszkodjanak. Melancton, például, kiről láttuk, hogy első értekezésében átsiklott a szentháromság kérdése felett, mint amely nem szükséges az üdvözülésre, 1535-ben, annak második kiadásában, már a Servet által támadott dogmákat az üdvözülésre feltétlenül szükségeseknek jelenti ki. Kálvin, ki első kátéjában szintén csak egész könnyedén érintette a szentháromságot, ezt 1536-ban már részletesen tárgyalja az Institutiones-ben s 1553-ban Servetet megégetteti annak tagadásáért. Ez időtől kezdve minden protestáns hitvallás gondosan ügyel arra, hogy kétséget kizáróan orthodoxnak mutakozzék e dogma tárgyalásainál. Viszont voltak olyanok is, akik Servet könyvecskéinek olvasása után meggyőzötve érezték magukat aziránt, hogy a szentháromság nem a Biblián alapszik s ezentul nem is hittek már benne. Gondolatainak befolyását több alkalommal tárgyalni is fogjuk a következő fejezetekben.

¹ Strassbourgban és Frankfurtban került könyvtárosi forgalomba.

Húsz évvel később Servet kibővítette két könyvecskéjét s újra közre adta egy sokkal fontosabb művében, amint azt látni fogjuk. S bár ez az újabb műve vérpadra juttatta őt s így az ő szentháromságot tagadó tanításait hírhedettekké tette, néhány példány kivételével mind megsemmisültek, mielőtt szélesebb körben olvashatta volna azokat Európa s így befolyásuk nem mutatkozik különösebben sehol. Inkább a fentebb említett két könyvecske útján ragadta meg Servet a gondolkodó emberek figyelmét úgy, hogy a fejlődés során a modern unitárizmus fejlődött ki tanításaiból.

IX. FEJEZET.

Antitrinitárizmus Észak-Olaszországban.

1517—1553.

Az előbbi két fejezetben láttuk, hogy a reformáció első évtizedeiben, különösen Hollandiában, Németországban és Svájcban, fel-feltör az antitrinitárius eszme, de mindenütt el is fojtják azt. Ugyanebben az időben a katolikus Olaszországban is hasonló jelenségek észlelhetők. Ebben az országban, hol az emberek még közvetlenebbül szemlélhették az Egyház romlottságát s így még erősebben jelentkezett a vágy, hogy javítsanak rajta, a reformátorok eszméi eleinte gyorsan terjedtek. Az Egyház hatalma és igyekezete azonban, hogy az eretnekséget elfojtsa, oly nagy volt, hogy maga a reformáció sehol sem verhetett maradandóbb gyökereket az Alpoktól délre, kivéve a velencei köztársaságban, és Svájc délkeleti részén az úgynevezett Grisons¹ vidéken. Ugyancsak ezen a két területen látjuk kivirágzni az unitárius gondolatot is.

Velence városa, mint Dél-Európa kereskedelmi központja, élénk összeköttetésben állott a protestánsná lett Németország ipari gócpontjaival. Ilyenformán, bár Velence is régóta törvénybe iktatta már az eretnekség ellen hozott rendes intézkedéseket, többek közt az eretnek-égetést is, a hatóságok nem igen erőltették azok szigorú végrehajtását, nehogy az északi protestánsokkal üzött kereskedelmük ezáltal kárt szenvedjen. Az ered-

¹ Később Grischun, ma Graubünden kanton. *A fordító.*

mény az lett, hogy a reformáció eszméi, melyeket német kereskedők hoztak magukkal Velencébe, gyorsan terjedni kezdtek magában a városban, de a város uralma alatt álló területeken is. Több protestáns gyülekezet alakult s rendes összejöveteleket tartottak, igaz, hogy többé-kevésbé titok leple alatt, félvén az esetleges üldöztetéstől.

A többi protestánsal együtt anabaptista prédikátorok is jöttek át az Alpokon, valószínűleg a Grisons-on keresztül s az ő tanításaik is hamar terjedni kezdtek. A XVI-ik század közepe táján már több, mint hatvan olyan helységről tudunk, ahol gyülekezeteik voltak s kétségtelenül még ennél is nagyobb volt a számuk. Az olasz anabaptisták jobban meg voltak szervezve, mint északi testvéreik, mert a rendes lelkészek mellett számos „püspök”-ükről is tudunk, akik gyülekezetről-gyülekezetre járva, prédikálva, lelkészeket szentelve, az egyes csoportok közt erősítették az összetartozás érzését s a felmerülő veszélyekre idejében figyelmeztették azokat. Bár volt köztük néhány gazdag, sőt nemes ember is, követőik főképp az alacsonyabb, nevezetesen az iparos osztályból kerültek ki és természetesen magánházaknál, titokban gyűltek össze. Ugyanazokat a szabadelvű nézeteket vallották, mint az Alpoktól északra lakó elvbarátaik s ehez járult még Servet könyveinek olvasása, melyek minden jel szerint széles körökben jártak kézről-kézre közöttük. Servet befolyása annyira erős volt ezen a vidéken, hogy 1539-ben Melanchton, ki erről tudomást szerzett, levelet intézett a velencei szenátushoz, sürgetve azt, hogy tegyen meg mindent ez utálatos tanok elfojtására.¹ E levélnek azonban, ha egyáltalán eljutott is rendeltetési helyére, kevés hatása mutatkozott.

Hogy milyen nagy mértékben vesztett erejéből az orthodox tanítás Észak-Olaszország anabaptistái között, mutatja az a zsinati határozat, melyet Velencében 1550-ben hoztak, — azon a zsinaton, mely tudomásunk szerint az egyetlen volt, melyet e csoportok tartottak. Erős gyülekezetük volt többek közt Vicenzában is s itt vita támadt 1550-ben, vagy a megelőző évben, a fölött, hogy Krisztus ember volt-e, vagy isten. Minthogy meggyezni nem tudtak, zsinatot hívtak össze a kérdés eldöntésére. Hírnököket küldtek szét Észak-Olaszország gyülekezeteihez, felszólítva őket, hogy képviseltesék magukat egy-egy lelkésszel

¹ Melanchton később tagadta, hogy ő írta volna ezt a levelet, bár tartalmilag helyeselte azt. A lényeg az, hogy ez a levél bizonyosságul szolgál arra, hogy Servet elvei Velencében az 1530-as évek vége felé nagy hatást gyakoroltak.

és világi vezetőemberrel. A zsinat 1550 szeptemberében Velencében gyűlt össze s azon mintegy hatvan megbízott jelent meg Olaszország kisebb és nagyobb városaiból, a Grisons-ból, valamint Szent-Gallen-ből és Bázalból (Svájc). Azt tartják, hogy körülbelül negyven gyülekezet képviseltette magát. A megbízottakat magánházaknál helyezték el, hogy feltűnést ne keltsenek s elkerüljék az üldöztetést. Költségeiket a nagyobb gyülekezetek adták össze. A gyűléseket titokban tartották s majdnem naponta, negyven napon át. Minden gyűlés előtt imádkoztak s háromszor osztottak úrvacsorát. Alapul a Szentírást véve, végül is tíz pontot szerkesztettek. Ezek közül minket leginkább a legelső pont érdekel, mely szerint Krisztus nem isten volt, hanem ember, Józseftől és Máriától született, de isteni erővel volt felruházva. Ezeket a határozatokat minden gyülekezet számára kötelezővé tették s mindenik el is fogadta azokat, egy kivételével, amelyet aztán kényszerítettek, hogy szakítson meg minden összeköttetést a többivel. Két megbízottat jelöltek ki, hogy azok gyülekezetéről-gyülekezetre járva hirdessék és magyarázzák a tíz pontot. Ekettő egyike volt Manelfi Pietro (Péter), azelőtt római katolikus pap, ki a protestáns hitre tért s az elmúlt év óta, mint utazó anabaptista lelkész működött.¹

Időközben a protestáns hitelvek oly gyorsasággal kezdtek terjedni Olaszországban, hogy a régebbi egyházi intézkedések (az eretnekségek elfojtására) már nem látszottak kielégítőknak. Ép ezért 1542-ben megszervezték az olasz inkuiziciót, kifejezetten azzal a céllal, hogy felkutassa és megbüntesse a protestáns eretnekeket. Velence területén egyre többen kerültek fogságba a protestánsok közül, mások viszont vagy visszatértek az Egyházba, vagy elmenekültek. A fent említett Manelfi, úgy látszik közeledni érezte a veszedelmet s ezért, körülbelül egy évre a zsinat után, jelentkezett az inkuizició vezetőinél, teljes megbánást és megtérést mutatott, mindent elmondott az anabaptista szervezkedésről s megnevezte a zsinaton résztvettek közül azokat, akikre emlékezett. Persze, azonnal rendeletet adtak ki a

¹ A velencei zsinat lefolyását az inkuizició néhány 1885-ban felfedezett aktája alapján ismertettük. Ez az igazi képe a történeteknek s nem azok a legendászerű elbeszélések, melyeket először 1678-ban ismertettek s melyek bizonyos 1546-ban, Vicenzában tartott „konferenciák”-ról szólnak, amelyeken állítólag résztvettek volna az összes nevezetesebb olasz antitrinitáriusok, kik e században később szerepet vittek, s olyan elveket szögeztek volna le, melyek nyilvánvalóan a XVIII. század szociniánizmusának az eredményei. Ezeket a konferenciákat, bár összes történelemkönyveink megemlékeznek róluk, a legendák birodalmába kell utalnunk.

megnevezettek elfogatására s a következő évben egész éven át folytatták Velencében a kínvallatást. Sokan visszavonták tanait, megtértek az Egyház kebelébe, mások viszont elmenekültek az országból, főképp Törökországba, hol a mohamedán uralom türelmet biztosított számukra, ismét mások Morvaországba mentek s csatlakoztak az ottani anabaptistákhoz. Kétségtelenül sokan kerültek börtönbe is közülök s ketten vagy hárman, kik évek mulva visszatértek Olaszországba, elfogattak és megölettek. Az eretnekek megégetését ugyan Velence eltörölte volt (lásd fennebb), ehelyett azonban a kivégzésnek olyan módját gyakorolták, melyet titokban is elvégezhettek s így a köztársaságra nem hoztak szégyent. Éjfélkor, sűrű sötétségben, gondolán kiveztek az elítélttel az Adriára (csak egy gyóntató ment az elítélttel), hol egy másik gondola várt rá. A két csónak között deszkapallót fektettek keresztbe s ráállították a kövekkel súlyosan megterhelt elítélttet. Adott jelre a gondolák széteveztek s az eretnek eltűnt a habok közt.

Ilyenformán az antitrinitárius hitelvek Velence köztársaságában, bár szépen indultak s az anabaptista gyülekezetek legtöbbször elfogadásra találtak, mégis tragikus véget értek. A legnépesebb gyülekezet, a vicenzai, legalább is néhány hívővel, 1553-ig fennmaradt, mert svájci elvbarátaikkal ez évben váltott levelezésükről tudunk. S bár egyes emberek itt-ott jó sokáig vallották még ez elveket, sőt elvbarátaikkal nézeteiket időről-időre ki is cserélték, nagyobb arányú mozgalomba, vagy éppen térítésekbe bocsátkozni már nem mertek s ez időtől kezdve, mint szervezett mozgalomról, nem is hallunk róluk. Láttuk, viszont, hogy a velencei zsinat néhány résztvevője a Grisons-ból jött. Ide követjük hát az unitárizmus történetét a következő fejezetben.

X. FEJEZET.

Antitrinitárizmus a Grisons-ban.

1542—1579.

Az antitrinitárius mozgalom, melyet az Észak-Olaszországban alakult anabaptista gyülekezetekben láttunk az előbbi fejezetben, néhány kivétellel főképp a szegényebb és alacsonyabb társadalmi osztályokból kikerültek között terjedt. Főcélja az

volt, hogy a kereszténység gyakorlati megreformálását végezze el, mert úgy tartották, hogy ezen az úton juthat az ember Istenhez közelebb. Most egészen más jellegű mozgalommal fogunk foglalkozni, mely Olaszország legműveltebb elméi között keletkezett s melynek főcélja a dogmák megreformálása volt. A kettő közül az utóbbi mozgalom volt az, mely a következő nemzedékben Lengyelország protestánsai között ért el sikereket s mely hívatva volt meghatározni az unitárius mozgalom jellegét közel három évszázadra.

A szabad kutatás szelleme, melyet az olasz humanisták honosítottak meg a reformáció előtt egy nemzedékkel, nagy hatást gyakorolt még az Egyház legkiválóbb gondolkozóira is, képzett tudósokra, ékesszóló hithirdetőkre, nemes hölgyekre egyaránt. Ezeken át viszont egyre szélesebb körökben kezdte befolyásolni a művelt középosztályt, különösen a nagyobb városokban. Ez a mozgalom, melyet igen nagy mértékben befolyásoltak a német reformátorok írásai is, a reformot az egyházon belül óhajtotta megvalósítani s arra törekedett, hogy az embereket a kereszténység egyszerű, áhítatos megélésére vezesse. A vallást, mint személyes élményt, igen sokra értékelte, de a hitvallásokkal és dogmákkal keveset törődött. A hit eme szabadelvűbb formájának az Egyház keretén belül való kivirágzását legjobban úgy ismerhetjük meg, ha a mozgalom néhány tevékeny tagjának életét megvizsgáljuk.

Juan de Valdez spanyol nemes ember volt, s 1500 körül született. A spanyol inkuizíció elől menekülnie kellett s 1530-ban Olaszországba költözött. Kiváló és jó modorú úriember lévén, nápolyi otthona hamarosan találkozóhelye lett nemes hölgyeknek és uraknak, híres tudósoknak, hitszónokoknak és szerzeteseknek. Luther elveit követve, vasárnap délutánonként vallásos megbeszéléseken ismertette azokat vendégei előtt. Ezen az úton, valamint könyvei által, melyek mind máig, mint az áhítatos irodalom klasszikusai szerepelnek, s melyekben a lelki és dogmamentes vallásosság mellett tört lándzsát, nagy befolyásra tett szert. Szerencséjére már 1541-ben meghalt, általános részvét közepette, egy évvel az olasz inkuizíció megalapítása előtt, mely, ha meg nem hal, bizonyára kínvallatásnak vetette volna alá. Mert, bár nem helyes ugyan antitrinitáriusnak nevezni őt, mint ezt sokan teszik, a szentháromság dogmáját írásaiban gondosan kerüli. Befolyásának iránya pedig tisztán meglátszik azokon, akik annak hatása alá kerülvén

határozottan eretnekekké lettek e dogmát illetőleg, mint ezt később mi is látni fogjuk.

Valdeznél híresebb és nagyobb befolyással rendelkező férfiú volt Bernardino Ochino. Siena-ban született 1487-ben, egyszerű családból. Neveltetése is egyszerű volt, természetes tehetsége viszont annál fényesebb, s később, mint Olaszország kimagaslóan legnagyobb szónokát emlegették. Lelkének megmentését a szent életben keresve, Szent Ferenc rendjébe lépett, mint ifjú, húsz évvel később azonban, elégedetlen lévén a rend laza életformájával, még szigorúbb rendbe, a kapucinusok közé lépett át, hol az a ritka kitüntetés érte, hogy hétszer választották meg „generalis vicarius“-nak. A katolikus egyház hitszónokai ebben az időben mind e szerzetesek közül kerültek ki s ilyenformán Ochino is nagy hírre tett szert, mint ünnepelelt szónok. Hatalmas tömegek hallgatták beszédét Velencében és Nápolyban, ahová csak ment, mindenütt a legnagyobb kitüntetéssel fogadták s önmegtagadó, tiszta élete miatt, mint szentet tisztelték. Mialatt Nápolyban prédikált, Valdez hatása alá került s egyre nagyobb érdeklődést kezdett tanúsítani az Egyház reformálása iránt. Különösen is megragadta képzeletét egy olyan vallásosság megalapozásának gondolata, mely nagy súlyt helyez az áhítatos és szent életre, de keveset törődik a dogmákkal és hitvallásokkal. A legjobb úton volt már, hogy a népre gyakorolt nagy hatása révén Olaszország Lutherje legyen, mikor az inquizició, merész beszédei miatt, melyekben a hitnyomozás türelmetlenségét ostorozta, Rómába idéztette. Ochint barátai figyelmeztették, hogy halálos ítélete már kihallgatása előtt kimondatott, ezért ő 1542-ben elmenekült Olaszországból, a Grisons-on át, s az Alpokon túl élő protestánsokhoz csatlakozott. Egyik későbbi fejezetünkben tovább kísérik élete folyását s látni fogjuk, hogy élete vége felé az antitrinitarizmus gyanújába került. Közben azonban Olaszországban igen mély benyomást hagyott maga után s követői közül sokan elmenekültek olyanok, kik később az első antitrinitáriusok közé számíthatók.

Tragikusabb véget ért Aonio Paleario, ki 1500 körül született, s mint híres tudós, több olasz egyetemen lett tanár. Valdez és Ochino módjára ő is érdeklődni kezdett az egyház megreformálása iránt s bár eretneksége miatt többször fenyegette halálos veszedelem, befolyásos barátai sokáig megvédték életét. Végül is azonban az inquizició rátette kezét s három évi börtön-

ttön után, előre haladott öreg korában, 1570-ben felakasztották s holttestét megégették.

Ennek a három kiváló olasz katolikusnak az esete, kik egyházuk reformját akarták keresztülvinni, megmutatja, hogy mikép érett meg egyre jobban a helyzet Olaszországban a radikálisabb gondolatok befogadására. Mert, ha a hitvallások legelső tételét ezek a férfiak úgy tekinthették, mint amely nem lényeges a kereszténység számára, a következő lépés már az kellett, hogy legyen, hogy annak nem a Szentírásból való származását s ezért alaptalanságát mutassák ki. Ezt a következő lépést hamar megtették, de nem Olaszországban. 1542-től kezdve ugyanis az inquizició egyre tevékenyebb kezdett lenni a protestánsok üldözésében. Amint ugyanis felfedeztek valahol egy eretneket, ha vissza nem vonta tanait, vagy menekülnie kellett, mint Ochino tette, vagy elveszett, mint Paleario. Úgy, hogy a következő nemzedék alatt egyre több olasz menekült érkezett Svájcba, vagy az ezen is túl fekvő országokba, hol életüket és vallásukat egyaránt megtarthatták.

A legközelebbi és legalkalmasabb helynek a menekülők számára a Grisons látszott, mert az inquizició hatókörén már kívül, viszont azonban az Alpok olaszországi oldalán terült el, éghajlata megfelelt s a nyelv, melyet a lakósok beszéltek, ismert volt az olaszok előtt. A Grisons ugyanis, a reformáció idejében, Svájc délkeleti végvidékén három liga szövetségéből állott, melyek biztosították függetlenségüket a körülöttük élő hatalmakkal szemben s 1471-ben teljesen egyesültek igen demokratikus köztársasági államforma keretei között, a XVI. század elején pedig Olaszország közeleső tartományai közül is magukhoz csatoltak néhányat. Maga a vidék gyönyörű, az Alpok északi és déli lejtőin terül el, telve szűk és zárt völgyekkel, valamint pompás, hófödte bércóriásokkal. Völgyeit, hágóit és városait jól ismerték az akkori utazók.

Már a középkorban számos eretnek nyer menedéket e földön, mikor pedig a reformáció korába érünk, az új hit oly hamar terjed el ez országrészben, hogy az ilanz-i országgyűlés 1526-ban már egyenlő vallásszabadságot biztosít a katolikusok és a protestánsok részére s a Szentírást jelöli meg a vallás egyedüli tekintélye, alapja gyanánt, bár az anabaptistákat törvényen kívül helyezi s elrendeli, hogy ez eretnekeket száműzéssel kell büntetni. A Grisons ebben az időben sokkal előre-

haladottabb állapotokkal dicsekedhetett a vallásos türelmesség terén, mint bármelyik más ország a keresztény Európában.

A Zürichből elűzött anabaptisták majdnem a reformációval egyidőben érkeztek ide s Denck tanításai együtt terjedtek a reformátorok tanításaival, kiegészülve nemsokára Servet könyveivel; a legnagyobb befolyást azonban mégis az olasz menekültek gyakorolták a lakósokra. 1550-ig több mint 200, 1559-ig pedig már több mint nyolcszáz menekült fordul meg e vidéken s számuk arányosan növekedett az inquizició erősödésével. Papjaik (legtöbben a szerzetes rendek hitszónokai közül kerültek ki, Luther hatására), szíves fogadtatásban részesültek, mert a reformációnak az olasz lakosság között való terjesztőit látták bennük. Ebben a légkörben, a viszonylagos vallás-szabadság előnyeit felhasználva, a vallásos gondolkozás rohamléptekkel haladt előre, úgyannyira, hogy nem sok idő múlva némelyek nyíltan kifejezték már hitetlenségüket azokkal a dogmákkal szemben, melyeken ezelőtt még csak átsiklottak fejtegetéseik során.

Ez olaszok közül legelőször a calabria-i Francesco keltett maga iránt nagyobb figyelmet orthodoxia-ellenes tanításaival, egy volt szerzetes, Valdez egyik követője, ki nyíltan hangoztatta, hogy Ochino tanítványai közé számítja magát. Alsó Engadine-ban volt lelkész, hol az anabaptista hitelvek s az örök kárhozat tagadásának hirdetése mellett azt látszott tanítani, hogy Krisztus alacsonyabbrendű lény volt, mint Isten. Orthodox ellenfelei ezért bepanaszolták s bár egyházközsége erősen mellette állt, 1544-ben elítélték s az országból száműzték. Egy másik volt szerzetes és Ochino-tanítvány, Girolamo Marliano, a szomszédos Lavin lelkésze, az anabaptista elvek mellett azt is tanította, hogy a szentháromság, amint azt általában magyarázzák, önmagában ellentmondó és lehetetlen. Egyházközsége ezért megszakította vele az összeköttetést, ő pedig később Bazelbe ment.

Ezeknél is merészebb lépésre határozta el magát egy titokzatos vándor-prédikátor, kit csak Tiziano néven ismerünk s kinek életéről és sorsáról semmi más adat nem maradt fenn. Valamelyik római bibornok udvarához tartozott, elfogadta Luther tanításait s később anabaptista lett. Ő volt az, aki megtérítette és újrakeresztelte Manelfi lelkészt Florenc-ben (Firenze) 1548-ban, vagy 1549-ben. Utána mindketten meglátogatták a hittestvéreket Vicenzában. 1550-ben a velencei anabaptista zsinaton, mint valamelyik grisons-beli egyházközség kiküldötte je-

lent meg, hova valószínűleg Olaszországból menekült. A szokásos anabaptista elvek hirdetése mellett az volt főbűne, hogy Krisztust közönséges embernek tekintette, ki ugyan telve volt Szentlélekkel, de nem született csodás módon. Ezeket a nézeteket több helyt hirdette s a Grisons-ban sok követőre tett szert. Orthodox ellenfelei azonban annyira felindultak ellene, hogy halálveszedelemben forgott, míg aztán enyhébb ítéletet kapott. Elfogták és hosszas vonakodása után végül is rávették, hogy aláírja azt a nyilatkozatot, melyet számára készítettek s melyben visszavonja tanításait. Minthogy pedig követőire ilyenformán többé hatást nem gyakorolhatott, az utcákon végigkorbácsolva, 1554-ben az országból örökre száműzték.

Mindezek közt a legkiterjedtebb és legmélyebb befolyást egy Camillo néven ismert férfiúnak tulajdonítják. Sziciliai tudós volt, ki Nápolyban Valdeznél lakott egy ideig. A reformáció elveinek elfogadása után felvette azt a nevet, melyen a történelem ismeri, a Renato-t, mert ezzel is jelezni kívánta, hogy „újjá-született.“ Kiváló műveltségű és nagy tehetségű férfi volt, ki egészen rendkívüli benyomást gyakorolt azokra, akikkel összekerült. Alaptermészete komoly, tartózkodó és inkább félénk volt, s ellenfelei azzal vádolták, hogy ravasz és alattomos módon terjeszti nézeteit. A minden protestánst egyaránt fenyegető veszély elől 1542-ben elmenekült Olaszországból s Valtellina-ba ment, hol az előkelőbb családok gyermekeinek neveléséből tartotta fenn magát. Bár hivatása szerint tanító volt, leginkább mégis a teológiai kérdések érdekelték s úgylátszik minden alkalmat felhasznált, hogy tanítványaival és barátaival ezekről vitatkozhasson.

Később Renato elfogadta az anabaptista elveket s egyike lett a legkorábbi olasz anabaptistáknak, akik nagy hatást gyakoroltak korukra. Könnyen lehet, hogy Tiziano-t is ő térítette meg. Függetlenül a hitvallásoktól, egyszerű, de érdekes hitrendszert dolgozott ki, mely arra vall, hogy misztikus hajlandóságú ember volt. Bár a helyettes-elégtétel kérdésében nem volt orthodox s azt tartotta, hogy Krisztus bűnös természetet örökölt, következésképen nem volt lehetetlen számára a bűn elkövetése, mégis sohasem árulta el senkinek, hacsak megbízható barátainak nem, hogy hitt-e a szentháromságban, vagy nem. Figyelemre méltó azonban, hogy sokan azok közül, akik később antitrinitárius elveket hirdettek az Alpoktól északra, Renato köréből kerültek oda. Hasonlóképen: hitrendszere any-

nyira hasonlít a szociniánusok (unitáriusok) Lengyelországban tanított hitrendszeréhez, hogy nehéz észre nem venni Renato csendes befolyását annak előfutárain.

1545-ben Renato Valtellina-ból Chiavenna-ba ment, mely az olasz Grisons reformációjának központja volt ez időben, és ahol hamar nagy befolyásra téve szert, a Svájcba tartó menekülők, ha elég sokáig időztek e városban, találkozhattak vele és megbeszélhették hitrendszerét. Itt nemsokára hosszú és elkeseredett vitába keveredett az úrvacsora tanát illetően (ezt a tárgyat a reformátorok is sokat vitatták egymás közt) az ottani egyházközség lelkészével s a vita során sok követőre tett szert. A vita vége az lett, hogy, elveinek visszavonására nem lévén rábírható, 1550-ben kiközösítették az egyházból, mire ő visszatért Valtellina-ba. Ez időtől kezdve elveszítjük őt szemünk előtt, kivéve, hogy négy évvel későbből fennmaradt egy ékesszóló latin tiltakozó-verse Servet megégetése ellen és a vallásos türelmesség mellett, melyet Valtellina-ból küldött volt Kálvinnak. Levelezés útján még egy ideig érintkezést tartott fenn elvbarátaival s befolyása még sokáig érezhető volt.

Azok között, akik Renato befolyása alatt állottak, első helyen kell megemlítenünk Francesco Stancaro-t, volt szerzetest és híres héber tudóst.

Protestánsná való áttérése után a Grisons-ba menekült, honnan nemsokára továbbment Svájcba. A helyettes-elégtételre vonatkozó orthodoxia-ellenes tanításaival később nagymértékben járult hozzá az unitarizmusnak Lengyelországban és Erdélyben való meghonosodásához.

A Grisons szűk völgyei nem igen feleltek meg állandó tartózkodási helyül azoknak, akik a városok társaságához és a tudósok elme-frissítő köréhez szoktak hozzá. A legtöbb vezetőember emiatt hamar továbbment Genf, Zürich, Bazel vagy Straszbург felé, mely városokban később még gyakran találkozni fogunk velük. A fentebb ismertettek közül egyedül Renato maradt a Grisons-ban. 1570-ben az országgyűlés elrendelte, hogy minden anabaptistát és áriánust űzzenek ki az orszábol s mikor két híres genfi antitrinitárius 1579-ben visszatért látogatóban, a Grisonsba, azonnal kiűtasították őket.

Ilyenformán az antitrinitárius mozgalom a Grisons-ban megszűnt, bár érdemes feljegyezni, hogy amellet, hogy e körület régi protestáns gyülekezetei közül kilenc még ma is fennáll, egyúttal lelkészeiknek több mint fele határozottan szabad-

elvű ma is s olyan kereszténységet hirdet, mely nem a hitvallások és a csodák elhívésén alapszik. Azok a tanítások pedig, melyekről fentebb szólottunk, nem semmisültek meg az üldözések során, hanem egyszerűen új hazát választottak az Alpokon túl. A Grisons valóságos melegágyának bizonyult a különböző eretnekségek számára, melyben az olasz menekültek eszméi az üldözések hideg szele előtt menedékre találtak, míg annyira fejlődtek, hogy Észak-Európa erősebb éghajlatába átplántálhatóbbá váltak, hol aztán gyümölcsöt termettek. Ez a hasonlat egyúttal a leghívebben fejezi ki Camillo Renato csendes, a fiatal palántákat ápolgató munkáját s így jelentőségét is.

Időközben azonban a történelem színpadát újabb s az eddigieknél sokka drámaibb jelenetek számára díszletezték át Genfben s mi is arrafelé tartunk a következő fejezetben, hogy Servet életének eseményeivel és tragikus sorsával foglalkozzunk.

XI. FEJEZET.

Servet Franciaországban.

1532—1553.

„Párbeszéd a szentháromságról” című művének 1532-ben való megjelenése után nemsokára, barát és pénz nélkül maradván s ezenfelül még a halálveszedelemmel járó eretnek-próba lehetőségével is fenyegettetve, Servet odahagyta Bázelt s huszonegy évig hírt sem adott magáról. Minthogy Svájc és Németország talaját igen forrónak érezte a talpa alatt, Franciaországba ment s hogy annál kevésbé fedezhessék fel kilétét, letette a Servet nevet, felvéve helyette régi otthonának nevét. Így lett belőle Michel de Villeneuve (Michael Villanovanus). Rövidesen Párizsban találunk rá, hol — talán a vallás-reformátori pályán ért kudarcai miatt elcsüggedve — az egyetemen matematikát hallgat mintegy két évig. E téren oly sokra viszi, hogy nemsokára ő maga tart egyetemi előadásokat e tárgyból. Ebben az időben ismerkedik meg a fiatal Kálvinnal, ki ép akkoriban kezd híres lenni, mint reformátor s aki később aztán máglyára juttatja őt. Servet nyilvános vitatkozásra hívja ki Kálvint valamilyen vallásos kérdés fölött s a vita ideje és színhelye gondosan elő is készítettik, de, aki végül is nem jelenik meg azon,